

Иброҳим Ҳаққул

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ЖАСОРАТИ

Эссе

«Тафаккур» журналі

2007

I

Гапнинг индаллосини айтсак, адабиётимизнинг мустақилликдан кейинги қиёфасини мен бошқача тасаввур қилганман. Истиқлол адабиёти — ҳақиқат адабиёти, шижоат адабиёти, ҳавасга арзигулик ҳуррият ва маърифат адабиёти ўлароқ шаклланади деб ўйлаганман. Юрти озод, тили, дили эркин ижодкор нега мутелик ва ожизликка кўнсин? Ёлғон ва тилёғламаликка не ҳожат? Саёзлик, маддохлик, офаринбозликдан ижод аҳли ҳар қалай халос бўлар деб умид қилганман. Истеъдодсиз ижодкорлар, яроқсиз асарларнинг йўли тўсилишига ишонч бўлган менда. Қарангки, хаёл бошқа — ҳаёт бошқа экан...

Адабиёт тақдири юрт ва миллат тақдири билан узвий боғлиқ. Миллат руҳи бутун мураккаблиги ва зиддиятлари билан аввало адабиётда акс этмоғи лозим. Миллатнинг қалб дардларига ҳам дастлаб адабиёт малҳам топади. Чунки халқнинг яшаш завқи сусайса — ғайрати сусаяди. Маънавий-руҳий ғайрат пасайса — фикр ва ташаббус тўхтади. Бунга биринчи навбатда адабиёт масъул. Абдулла Қаҳҳор айтганидек, «Адабиёт атомдан кучли...» Агар унинг кучи «ўтин ёриш»га сарф қилинмаса, адабиёт покиза ва муқаддас иш бўлиб қолса, ҳеч шак-шубҳа йўқки, бадиий сўзнинг куч-қуввати ортиб боради.

Мустақиллик арафасида, маълум бир муддат ундан кейин ҳам ўафур ўулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби буюк адиблар ижодига бир оз беписанд, шубҳа билан қараганлар ҳам бўлди. Уларнинг ижодий ютуқлари, миллий адабиётнинг ҳақиқий адабиёт бўлиши учун чеккан заҳмат ва азобларини назарга илмаганлар ҳам майдонга чиқа бошлади. Аммо бундай нотўғри муносабат натижасида адабиётимиз ривожланиб қолгани йўқ. Аксинча, икки жумла фикрни эплаб ёзолмайдиган, ижод моҳиятини ниҳоятда юзаки тушуниб қоғоз қоралайдиганлар сафи кенгайиб кетди. Ўқувчилар олдида адабиётнинг кадр-қиммати, ёзувчининг обрў-эътибори пасайди. Агар бадиий ижодга Абдулла Қаҳҳор ёки Ойбек нигоҳи билан қараб, уларнинг бадиият мактабидан таълим олиб, тажрибаларидан хулосалар чиқарилганида шундай бўлармиди? Менимча, аҳвол нисбатан бошқача бўлур эди. Эътибор берган бўлсангиз, кейинги вақтларда ёзувчилар янги асарлари неча саҳифадан иборат эканидан ҳам ғурурланиб гапирадиган бўлиб қолди: «Мен фалон бетлик ҳикоя ёздим, юз эллик бетлик эссеми тугатдим» ва ҳоказо. Ёзувчининг асар бадиияти ҳақида эмас, ҳажми тўғрисида сўзлаши нимани англатади? Беихтиёр Абдулла Қаҳҳорнинг сўзлари хотирга келади: «Адабий асар ёзиш учун, ҳеч шубҳасиз, талант керак. Лекин ёзилган нарсани ўчириш, китобхонга зарур нарсанигина қолдириш учун талантнинг ўзигина кифоя қилмайди, *инсоф ҳам керак*». Таассуфки, ҳозирги пайтда инсофли истеъдодлар кам, истеъдодсиз беинсофлар кўпроқ. Айтишларича, Миртемир домлага бир тавсиянома зарур бўлиб қолганида Абдулла Қаҳҳорга мурожаат қилган экан. Шунда Абдулла Қаҳҳор Миртемирга «Зиёд ва Адиба» каби бадиий жиҳатдан бўш асарларга муҳаррирлик қилганини эслатиб, тавсиянома бермаслигини билдирган экан. Ўзингиз айтинг, Абдулла Қаҳҳор адабиёт манфаатини ҳатто истеъдодли ижодкор манфаатидан ҳам юксак қўймаганида,

Миртемирдай шоирнинг раъйини қайтарармиди? Ёки беғаразлик, бағрикенглик Абдулла Қаҳҳорнинг бош фазилати бўлмаганида, Миртемирнинг аслида ўша ишидан пушаймон эканини билгач, уни хузурига чорлаб тавсиянома берармиди?

Абдулла Қаҳҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат» китоби Саид Аҳмаднинг «Тортиқ» номли ҳикоялар тўпламига бағишланган танқидий мақола билан бошланади. Мақола 1940 йилда ёзилган. Абдулла Қаҳҳорнинг шундан кейинги адабий-танқидий фикр-мулоҳазалари ҳам бири биридан ўткир, бири биридан аҳамиятли ва қимматлидир. «Ёзувчининг вазифаси яхши асарлар ёзиш, халқ дилининг таржимони бўлиш билангина чекланмайди, унинг вазифасига адабиётни ҳар қандай бало-қазодан қўриқлаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш ҳам киради» деган сўзларига ўзи қандай амал қилганини билиш учун мунаққид-ёзувчи Абдулла Қаҳҳор фаолияти билан танишиш кифоя.

II

Талабалик йилларимда Абдулла Қаҳҳорни яқиндан кўриш, икки оғиз гапини эшитишни орзу қилганман. Аммо бу орзум амалга ошмаган. Абдулла Қаҳҳорни фақат телевизорда икки маротаба кўриб, сўзларини эшитганман. Иккаласи ҳам менда кучли таассурот уйғотган.

Олтмишинчи йилларнинг ўрталари. Пахта яккаҳокимлиги авжига чиқаётган кезлар. Ўзбекнинг етти ёшидан етмиш ёшигача пахта даласида. Ёшу қари гўё эгатларга сочилиб кетган. Қилча бўлсин, норозилик билдириш мумкин эмас. Масковдан белгиланган йиллик режани бажармагунча на қиз-жувон, на болаларда тиним бор. Кузнинг вужудни жунжиқтирувчи изғирин ва совуқларини енгиб, ниҳоят, вилоятлар бирин-кетин кўзланган марраларни эгаллай бошлайди. Қўлга киритилган улкан ғалаба билан пахтакорларни қутлаб ёзувчи, шоир ва олимлар ҳам телевизорга чиқади. Табрик сўзлари ниҳоятда кўтаринки, бири биридан силлиқ ва ялтироқ. Иттифоқо, Абдулла Қаҳҳор ҳам юртдошлари — Фарғона меҳнаткашларини телевизор орқали қутлайди. Лекин унинг қутлови ҳеч кимникига ўхшамасди: сўз ҳам, гап ҳам жуда оддий ва табиий. Деҳқоннинг қувончига шерик бўлиш, кўнглини кўтариш ниятида айтилаётган фикрлар ҳам тошдай оғир. Мен ўша даврда пахтакорни табриклаш учун радио ёки телевизорга чиққан бирон бир ижодкорнинг журъат билан «Машина пахтакорнинг меҳнатини нақадар енгиллатган, уни машаққатдан нақадар қутқарган бўлса ҳам, хануз қиз-жувонларимизнинг хусн-латофати пахтазор жўяклариди қолиб бораётипти, студентларимиз хануз тўлиқ таҳсил кўрмаётипти, қишлоқ болалари хануз мактабдан чаламулла бўлиб чиқаётипти» деганини эслай олмайман...

Ёв қочса, ботир кўпаяр, деганларидек, қайта куриш ва ошкоралик замонларида қўлига қалам ушлаган зот борки, пахтакорнинг аҳволига қайғурадиган, пахта ишининг оғирлигидан бонг урадиган бўлиб қолди. Бу «қалтис» масалада шу қадар кўп гапирилдики, охири тинглашга ҳам тоқат қолмади. Айниқса, айрим журналист ва ёзувчиларнинг бийронлиги, чечанлиги андишасизликкача етиб борди. Ҳолбуки, ғамкашлик ва муҳофизлик кайфиятидаги ўша фикр-мулоҳазаларни бир жойга жамласангиз, уларнинг маъно салмоғи Абдулла Қаҳҳорнинг юқоридаги уч жумласига яқин ҳам йўламайди.

III

Абдулла Қаҳҳор ҳаётда ҳам, бадиий ижодда ҳам ўз ҳақиқатларини топган, шу ҳақиқатлар учун сабот билан курашган санъаткордир. Бу ҳақиқатлар уни қаттиқ қийнаган, қалбида оғир-оғир тебраниш ва тортишувлар пайдо қилган. Аммо у онгли ҳаёти ва истеъдод қувватини айнан шу ҳақиқатларга бағишлаган. Кўнглини нурафшон айлаган шу ҳақиқатларга суяниб, Абдулла Қаҳҳор маънан улғайган, маънан улғайган сайин эса шу ҳақиқатларнинг боқийлигидан

илҳомланган. Абдулла Қаҳҳорнинг чўнг меҳнат ва заргарлик билан яратилган ҳар бир асарида боқий ҳақиқат муҳри ва шуқуҳи бор. Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий шахсияти беҳад бой ва фавқулудда саховатли. Шунинг учун, рус олимаси И.Баролина тўғри қайд этганидек, «Абдулла Қаҳҳор ижодига қизиқиш унинг шахсиятига, инсоний моҳиятига қизиқиш билан бевосита боғланган. Унинг шахсий фазилатлари — фикрлаш тарзи, характери, ғайрат-шижоати, маънавий дунёси асарларида шу қадар ёрқин акс этганки, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор билан унинг шахси ичдан ажралмас алоқада бўлиб кўринади».

Бу ҳаммага насиб этадиган ва ҳамма ёзувчидан талаб қилса бўладиган хусусият эмас. Барча буюк ёзувчилардек, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам шахси — ижодига, ижоди — шахсига бир кўзгудир. Адиб ижодини севганлар албатта унинг шахсига мафтун бўлади, шахсини билганлар эса — унинг ижодидан айри яшаёлмайди.

1967 йили Абдулла Қаҳҳор олтмиш ёшга тўлган эди. Ўша санага бағишлаб сентябрь ойида Тошкентда ўтказилган катта анжуман телевизорда бутун жумҳуриятга намойиш этилди. Бу адабий йиғинни кўриш талабалик давримнинг асло ўчмайдиган хотираларидан бири бўлиб қолган. Буюк адибнинг қордай оппоқ сочлари, нуроний чехраси, вазмин ва салобатли қадду қомаги, ўзига ярашқили бир оҳангда сўзлашлари тасаввуримда ҳали-ҳануз тез-тез жонланиб туради.

Абдулла Қаҳҳорга хос сокинлик, мулоҳазакорлик ва теранликка етишмоқ учун қанча билим, мушоҳада, қанча ҳаётий тажриба ва дард зарурлигини кейинроқ — анча вақт ўтгач англадим. Мана, ёш ҳам эликдан ўтиб олтмишга қараб чопаётир. Ўттиз йилдан ортиқ вақтдан буён пойтахтда яшайман. Қанча-қанча ёзувчи, шоир, санъаткор ва олимлар билан учрашдим, яқиндан танишдим, мулоқотда бўлдим. Айримларининг юбилей тантаналарида иштирок этдим. Аммо улар орасида Абдулла Қаҳҳорга ўхшаб ўзининг Сўзига ўзи ҳоким бўлган, ҳар қандай вазиятда ҳам мустақил фикрлайдиган ижодкор инсонни кам учратдим. Ҳақ ва ҳақиқат қаршисида тили қисик, юзи шувут бўлмаган ёзувчи борки, барчаси ўз сўзига ўзи ҳокимдир. Абдулла Қаҳҳор шундай беназир ёзувчи эди.

IV

Оламнинг ўзгариши — одамнинг ўзгаришига боғлиқ. Одамнинг онги, фикр-қарашлари янгиланмас экан, ҳеч қачон олам янгиланмайди. Абдулла Қаҳҳор мустабид хонлар, султонлар ҳукмронлик қилган эски замон инсоннинг қўл-оёғи билан бирга онги, ақли ва қалбини ҳам кишанлаб ташлаганини болалигидаёқ кўрган, ўша чиркин қуллик муҳитида яшаб улғайган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўнлаб асарлари, хусусан, «Ўтмишдан эртаклар» қиссасида тасвирланган воқеа-ҳодиса ва ижтимоий манзаралар — асрлар мобайнида халқни янчиб, таъқиб этиб келган мусибат, ғам-андуҳ ва фожиаларнинг ўзига хос ҳаққоний талқинидир. «Халқнинг кўзи боғланса, қулоғига кўрғошин куйилса, тақдир ҳукми ўлимдек ҳақ, деган ақидани унинг зехнига сингдириш осонроқ бўлади». Бу фикр — халқнинг кўзи боғланиб, қулоғига кўрғошин куйилганда унинг оғир алам ва ситамларга йўлиқишига бевосита гувоҳ бўлган, бу ҳаётда инсон тасаввурига сиғмайдиган бало-қазолар кўпишини ўз кўзи билан кўрган, кўнглидан ўтказган ёзувчининг, яъни Абдулла Қаҳҳорнинг фикри. Тўғри, адиб октябрь инқилоби халқимизнинг кўзини, қулоғи ва онгини очади, энди тақдир ҳукмига ўлимга ишонгандек ишонишлар барҳам топади, деб умид қилган, давлат ва партия белгилаган мафкуравий чизиқлардан четга чиқмаслик нияти билан яшаб, ижод этган. Шу маънода Абдулла Қаҳҳорни айблашга ёки қоралашга далил бўладиган фикр-мулоҳазаларни унинг асарларидан кўчирма олиб, қаторлаштириш қийин эмас. Аммо бунинг билан Абдулла Қаҳҳорнинг асл бадиий олами, ёзувчилик қиёфаси хиралашиб қолмаганидек, санъаткорлик мақоми ҳам пасаймайди.

Абдулла Қаҳҳор бир суҳбатида «Мен адабиётга унинг моҳиятини билмасдан, адабиёт

пропаганда куроли эканини юзаки, жуда ҳам юзаки тушуниб кирганман», дейди. Таваллудига олтмиш йил тўлганда эса «Мен қирқ йиллик ижодий фаолиятим давомида кўп иш қилганим йўқ, чунки бу қирқ йилнинг кўпини тажриба орттиришга сарф қилдим», деган эди. Табиийки, адабиётнинг моҳиятини билмасдан қилинган иш — адабиёт намунаси сифатида яшай олмайди. Абдулла Қаҳҳор бундай асарларини кўп жилдлигига киритмаган. Ва бу иши билан ҳақиқий ёзувчи наинки бошқаларнинг, балки ўзининг ижодига ҳам танқидчи кўзи билан ҳолисона қарашга қодирлигини исботлаган. Демокчимизки, агар Абдулла Қаҳҳорнинг шўро давлати ва коммунистик партияга муносабати оддий одамлар ишончидан фарқ қилмаса эди, ўзини сиёсат ва адабиёт раҳнамоси деб билган «дохий» ва «дохийча»ларни ваҳимага солган ўша машҳур фикрни у ҳеч вақт айтмаган бўларди.

Устоз Озод Шарафиддинов бундай ҳикоя қилади: «Баъзан дўстларим — дейди Абдулла Қаҳҳор юбилей кечасидаги нутқида, менга таъна қилиб, «катта»ларга честь бериб турмайсан, дейишади. Мен честь беролмайман. Чунки мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман». Аввало шуни айтиш керакки, бу гаплар бирдан, мажлис вақтидаёқ ёзувчининг эсига келиб қолган, ҳаяжон ичида оғзидан чиқиб кетган гаплар эмас, Абдулла Қаҳҳор беш кун аввал икки-уч шогирдига тантанали кечада гапирадиган гапини ўқиб берган эди. Шунда шогирдлари юқоридаги иборани айтмасликни, агар бу ибора айтиладиган бўлса, адабий муҳитга ёмон таъсир қилишини таъкидлашди...»

Шогирдлар ҳам оддий кишилар бўлмаган, албатта. Уларнинг ҳар бири эл-юртга танилган, ҳаётнинг паст-баландини яхши билгувчи истеъдод соҳиблари эди. Шунга қарамасдан, Абдулла Қаҳҳор шогирдларининг фикрини олмасдан, гапириши шарт деб ўйлаган гапини айтган. Унга муносабат кескин ўзгаришини билса-да, «Мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман» дейишдан ўзини чеклай олмаган. Чунки замонасозлик, хушомадгўйлик, мадҳиябозлик авж олган ва партияга ялтоқланиш, унинг ҳар бир даъватига «лаббай» дея жавоб қайтариш умумий удумга айланган муҳитда «онгли аъзолик» ҳуқуқи ҳам катта гап ҳисобланган. Онгли аъзо бўлмоқ — ҳеч бир нарсага кўр-кўрона сиғинмаслик, бўлар-бўлмасга садоқат изҳорига берилмаслик, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзининг ақл-идроки ва салоҳиятига суяна билиш деганидир. Онг ва фикр мустақиллигига эришган киши — қалби ва руҳонияти ҳур инсон бўлади. Фақат шундай инсонгина умумий бетамизлик, ҳеч кимдан ҳисоб талаб этилавермайдиган «улгуржи» риёкорликка бош қўшмайди.

Абдулла Қаҳҳор одамнинг Одам бўлиб кун кечиришини, инсон ўз аҳволини билишда адашмаслигини, тош чайнаса ҳам ҳақиқатга хиёнат қилмаслигини истаган. Агар ўтмишда куллик, қарамлик, забунлик ҳукм сурган бўлса, келажакда эркинлик, тенглик, бахтиёрлик қарор топади, деб умид қилган Абдулла Қаҳҳор. Агар мозийда меҳнаткаш халқ кўзидан қонли ёшлар оқиб, аждодларимизнинг боши мусибат ва кулфатдан чиқмаган бўлса, шўро замонида йиғи — шодликка, кулфат — қувонч ва хотиржамликка ўрин бўшатар деб ишонган Абдулла Қаҳҳор. Вақт ўтиши билан буюк адиб бу ишонч аслида улкан адашиш, алданиш эканини билган, ширин орзу ва умидлар бағридан умидсизлик ва дилни чўктиргувчи иштибоҳлар улғаяётганига иқроқ бўлган.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояларини ўқигансиз. Унинг қаҳрамонларини яхши биласиз. Уларнинг орасида ибрат олиш ва намуна этиб кўрсатишга арзийдиган нечта эркак бор? Хаёлан бир жойга уларни тўпланг: фикри, савияси, мақсади, муносабати ва холини бирма-бир таҳлилдан ўтказинг. Кўнглингиз чўкиб кетади. Лекин Абдулла Қаҳҳорнинг реалистлигидан, жонли образ яратиш санъати ва самимиятидан дил равшанлашади. Абдулла Қаҳҳор нуктаи назарида ижобий қаҳрамон — ясама қаҳрамон эмас. У образ яратишда сунъийлик ва сохтакорликка тоқат қилолмаган. Шунинг учун ҳикояларидаги ҳар бир деталь, ҳар бир бадиий тўқима ҳаёт ҳақиқатига ўта мос ва улар инсон тақдирини ҳаққоний шаклда ёритишга хизмат эттирилган. Абдулла Қаҳҳор оддий инсонни севган, унинг аҳвол-руҳиясини теран тушунган,

қисматига куйинган. Адиб оддий одамлар тўғрисида ёлғон ёзишдан, уларни сохта ва ясама қиёфада кўрсатишдан ҳазар қилган. Бундан ташқари, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини ўқисангиз, жасурлик ва матонат нафақат эркакларга, балки аёлга ҳам хос эканига тан берасиз. Нега шундай? Бу ҳақда ҳар ким ўзича ўйласа, ўзича бир хулосага келса, менимча, фойдадан холи бўлмайди. Мен бу ўринда фақат бир нарсага — Абдулла Қаҳҳорнинг қаҳрамон танлаш ва характерни типиклаштиришдаги талабига эътибор қаратишни истар эдим. Ёзувчи асарларида ибратли образ ва қаҳрамон бор, лекин идеал образ ҳам, қаҳрамон ҳам йўқ. Бу санъаткорнинг том маънодаги реалист ижодкорлиги ва ҳақпарастлиги ҳам, йўқни — бор демагани, сохта ва сўхтаси совуқ китобий қаҳрамонларни бино қилиб сиёсат «тегирмони»га сув қуймагани, китобхонни алдамаганида яққол намоён бўлади.

«Биз мансуб бўлган миллат, — дейди Америка ёзувчиси Ролф Эмерсон, — оломонга айланиб қолди. Биз ҳанузгача комил инсонни кўра олганимиз йўқ. Унинг маънавий-руҳий ҳолатини ҳам ҳали тўғри тасаввур этолмаймиз. Комил шахсни фақат орзу қиламиз. Лекин у ҳақидаги хабардан нари ўтолмаймиз. Унга хос бўлган қувват ва сеҳрли қобилият биз учун мубҳам ва номаълумдир...»

Тахминан мана шундай фикр Абдулла Қаҳҳорнинг қалбида ҳам зилдек армон бўлиб чўкиб ётган. У ҳаётда учратмагани — комил шахсни тасаввурда ёки ҳаёл кучи билан бино қилишга умуман рағбат сезмаган деса, хато бўлмайди.

Абдулла Орипов Абдулла Қаҳҳорга бағишланган хотираларида «Абдулла аканинг лафзидан учган сўзлар нечоғлиқ шафқатсиз бўлмасин, унинг кўзларида доимо қандайдир бир мунг яшириниб ётарди», дейди. Эҳтимол, бу мунг — ҳасрат ва армон мунги бўлган. Эҳтимол, бу — англаш азоби ва чорасизлик ҳисси бўлгандир. Эҳтимол, бошқа нарсадир. Нима бўлганда ҳам, ўша хосиятли Мунгда кучли Шахс соғинчи яширинганига шахсан мен шубҳа қилмайман.

V

«Ватандош бўлмаса, ватан бўлмайди», дейди Ибн Арабий. Демак, ҳар қандай ватаннинг тарихи, бугуни ва келажаги ватандошлик туйғусининг қандай шакллангани, нечоғлиқ куч-қудратга эга эканига боғлиқ. Ҳақиқий ватандошликдан доимо маслакдошлик туғилади. Бундай маслакдошлик эса ўзни англаш ва ўзига ишонишга, ҳеч нарсадан чўчимай, кўркмай яшашга руҳлантиради. Ҳар қандай ўткинчи ҳислар, ғаразли муддао ва даъволар ватандошлик туйғуси таъсирида жуда хунук ва паст, бағоят сўник кўринади. Чинакам ватандошлик туйғусигина кўнгиладан кўнгилга йўл очади, эл-юрт дардини виждон дардига, хуррият ишқини ҳаёт мазмунига айлантиради. Мана шунга эришилмаса, ватандошлик ҳисси куруқ гап бўлиб қолаверади. Натижада авомлик, нодонлик ва сохтакорликлар авж олади.

Авом ким? Одамдай эркин фикр юритиш, эркин яшаш шавқидан маҳрум кимса. Қорни тўк, уст-боши бут бўлса, оромини ҳеч ким бузмаса — авомнинг «озодлиги» ана шу бўлади. Авомлик бу — гушналик, лақмалик, кўр-кўрона эргашиш, ихтиёрий равишда кулликка чидаш деганидир. Шунинг учун авомни алдаш, лақиллатиш осон. Унинг ҳақиқати қорнидан бошланиб, бўғзида тугайди. Айниқса, мустамлакачилик шароитида, босқинчилик мафкураси қиличга айланган замонларда авомни уйғотиш, оломонни хурриятга бошлаш бошни кундага кўйиш билан тенг бўлади. Чунки донишманд Абдулла Қаҳҳор ҳаққоний таърифлаганидек, «Мустамлакачилик фақат мамлакатни ғорат қилмайди, ундан ҳам ёмонроғи — одамларни, халқни руҳан ғорат қилади, шундай қиладики, кул ҳаётини кечираётган, инсонга номуносиб ҳаёт кечираётган одамда шу ҳаётга қарши норозилик, исён руҳи буткул сўнади».

Абдулла Қаҳҳор бу гапни ҳинд мустамлакачилигини назарда тутиб айтган. Лекин юртимизда юз йилдан зиёд давом этган мустамлакачилик биринчи галда халқимизнинг руҳини, жасоратини ғорат қилиб, турли хийла-найранглар билан уни кишанда, куллик қафасларида

сақлашга уринмаганмиди? Элимизни динидан, тили ва тарихидан ажратиб ташлаш учун бор куч, бор имкониятини сарфламаганмиди?

Ўзини қайси дин, қайси мазҳабга мансуб билмасин ва ўзини ким деб ҳисобламасин, барибир авомнинг дини, мустаҳкам эътиқоди бўлмайди. У Худодан эмас, бошида қилич қайраб турган бандасидан кўрқади. Холикни шарафлаб, махлуқнинг пойига бош эгади. Унинг қошу қабоғи ва ҳукмига қараб югуради, елади. Мамлакат бошига боскин офати, мазлумлик кулфатлари ёғилганда, номусу ор учун майдонга чиқиш зарурати юзага келганда нодон диндор ҳам, ғофил даҳрий ҳам адолатни эмас — зулмни, одилликни эмас — золимликни, ҳақиқатни эмас — ёлғон ва қаллобликни ёқлайди. Чор босқини замонларида ҳам худди шундай бўлган. Келгиндиларга юртимизнинг кўл-оёғини боғлаб беришда пешқадамлик қилганлар кимлар? Пешво бўлганлар ким? Фақат сиёсат арбоби ва амалдорларми?..

Озарбойжоннинг буюк фарзанди ва мутафаккири Ҳусайн Жовид масжид ва минбарларда жамоатни жаннат ҳузур-ҳаловати ила алдаб, авом мусулмонларга охират саодатини ваъда қилиб, уларни ғафлат, кулфат ва бахтсизликларга кўниктиришга жон-жаҳди билан уринган шариат соҳибларининг қилмишларидан баҳс юритиб, бундай деб ёзган эди:

*Агар мусулмонлик будурки, бизим мусулмонда бор,
Вой унинг эртасигаки, бу куннинг ортидан келур.*

Туркистондаги диний маҳдудлик ва ғофиллик эса Кавказдагига нисбатан минг карра зиёдроқ ва аянчлироқ бўлганини тарихий мисоллардан яхши биламиз. Кулликни — ҳурлик дея фатво бериш, халқни бош эгиш, ҳайвонниқидан ҳам ёмонроқ ҳаётга кўниктиришда баъзи шариат намояндалари яловбардорлик қилган. Шу туфайли эркин фикр қафасга солинган, инсондаги табиий майллар аёвсиз таъқиб этилган. Ислоннинг илғор, ниҳоятда ҳаётий ва инсонпарвар дин эканига шубҳа қилмаган ҳолда, Абдулла Қаҳҳор дин билан диндорлик айна бир тушунча эмаслигини ёритишга интиланган. У бир ўринда ёзади: «Инглиз мустамлакаларида нима қилган бўлса, ҳаммаси қон сўриладиган найчалардан иборат бўлган: темир йўл, ҳар хил иморатлар, хомашё ишланадиган корхоналар, динга ривож, одамларда куллик рафтори ва психологияси. Дин ҳам шу найчалардан бири...»

Бу ҳукм бир оз кескин эмасми? Куфр ва даҳрийлик майли сезилмайдими унда? Менимча, коса тагидаги нимкосани пайқаган киши адибнинг хулосасига қўшилади. Ахир, эътиқод эркинлиги чекланган ва тақиқланган муҳитда, қоқоқлик, саводсизлик ва гумроҳлик тантана қилган шароитда диннинг маъно-моҳияти қаттиқ «тахрир»га учраши, қонун-қоидалар эса анча-мунча замонавийлаштирилиши мумкин, албатта. Модомики шундай экан, маълум даврларда диндан ҳам «қон сўриладиган бир найча» ўрнида фойдаланилганини асло инкор этиб бўлмайди.

Дин номи билан дунёда жуда кўп яхши ва хайрли ишлар қилинган. Шу билан бирга, дунёдаги кўпдан-кўп ёмон ишлар, ақл бовар этмас қабоҳат ва ёвузликлар ҳам бир замонлар дин ва шариат номи остида амалга оширилганини инкор этиб бўлмайди. Буни унутмаслик ва бундан зинҳор-базинҳор кўз юммаслик керак. Мен Абдулла Қаҳҳорнинг динга муносабатини, дин ва диндорлик хусусида илгари сурган фикр-мулоҳазаларини тўла-тўқис ёқламайман. Шунингдек, адибнинг дин ва жамият ривожини, дин ва инсон эрки, дин ва шахс камолига доир фикрларининг бугунги кунда аҳамияти қолмади, деган гапларга ҳам асло қўшилмайман.

VI

Улкан ёзувчи, агар ҳақиқатан ҳам санъаткор бўлса, майда ҳиссиётларга берилмайди. Бунга жаҳон адабиётидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мана, буюк рус адиби Лев Толстойни олайлик. Унинг бой-бадавлат киши бўлганини ҳамма билади. Лекин ёзувчининг атрофидаги

қашшоқлик, камбағаллик унга беҳад ёмон таъсир ўтказган, унинг кўнглини эзиб, руҳини янчган. Эллик ёшларида Толстой онгида кутилмаган эврилиш содир бўлади: у ҳаётдан, қилаётган ижодий ишларидан қониқмай қолади. Атроф-муҳитни ақлга сиғмас кулфат, бахтсизлик қуршаб ётган бир замонда ўтириб олиб роман ёзиш — ғирт бемаънилик, деган қарорга келади. Ва бадий ижодни вақтинча тўхтатиб, халқнинг оғир аҳволи ҳақида оташин публицистик мақолалар ёза бошлайди. Бу мақолалар жамиятдаги ижтимоий адолатсизликка нисбатан нафрат ва ғазаб ҳисси билан тўлиқ эди.

Абдулла Қаҳҳор «Толстой санъаткор сифатида биз учун битмас-туганмас маҳорат хазинаси, мактаб, бутун бошли бир академиядир» деганида бу буюк сиймодан халқ тақдири, шахс эрки учун кураш жасоратини ўрганишни ҳам назарда тутган. Ахир, тоғдай талантга Оллоҳ тарикдек шижоатни раво кўрмаса — бу ҳам бир толесизлик. Бунақа истеъдод ҳавасга арзимайди: у ёниб-ёнолмайди, куйиб куёлмайди, эҳтиёткорлик «қонун-қоида»ларини четлаб, мардона қадам ташлаёлмайди. Одатда бундай ижодкорлар ўзларининг ички кучига эмас, аллақандай ташқи кучга таслим бўлиб яшайди.

Биз истаймизми, истамаймизми, ҳақиқий ёзувчининг шахсияти — очик шахсият. Шунинг учун у ҳар қандай ёпиқ жамият билан чиқишолмайди. У ҳамма нарсада очиклик, аниқлик бўлишини хоҳлайди. Бундай ижодкор ҳатто ортидан болта кўтариб югурганларида ҳам ўз сўзи ва журъатига содиқ қолади. Шу ҳақда сўз очилганда Абдулла Қаҳҳорни хотирламасдан бўладими?

Ҳаётда ҳам, ижодда ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг мардлиги ибрат бўлиб қолган. Жамол Камол «Абдулла Қаҳҳор хотирасига» шеърида хаёлан устозга мурожаат этиб бундай дейди:

*Ким ҳам кия олур энди тўнингни,
Ким ҳам боғлай олур сенинг белбогинг?*

Абдулла Қаҳҳор елкасига олган «кўқоний тўн»ни кийиш осонми? Абдулла Қаҳҳорнинг «белбоғи»ни белга боғлашга кимнинг қудрати етадию ким журъат топади?

Замон синовларидан ўтган, эътиқод ва иродаси мустаҳкам ижодкорларимиз бор. Эҳтимол шулар ҳам курашчанлик ва матонатда, ҳақгўйлик ва жасоратда Абдулла Қаҳҳорга ҳавас қилса ажаб эмас. Лекин унга тенглашишни хаёлга келтирмасалар керак. Таниқли рус адиби Константин Симоновнинг ёзишича, у Қаҳҳор билан танишмасидан олдин «Сароб» романини ўқиган. Ва китоб муаллифининг ҳаёт, унинг мураккабликларию зиддиятлари ҳақида теран, дадил фикрлай олишига тан берган. Шахсан танишувдан сўнг эса, «Мен нафақат теран ва доно инсонга, балки ҳаракатлари мардонавор, қатъиятли, мулоҳазалари кескин, ҳатто дағалга ўхшаб кетадиган, хижолат бўлар даражада кескин бир инсонга тўқнаш келдим», дейди у.

Хўш, Қаҳҳорнинг жасорати нимадан озиқланган? Аввало, тўғрилиқ ва ҳақиқатдан. Тўғрилиқ ва ростлик Абдулла Қаҳҳорнинг тарбиячиси, йўлбошчиси бўлган. Шунинг учун унинг оҳиста ва вазмин фикрлари ҳам ўзгаларни чўчитган, таҳликага солган. Ўзларини адабиёт пешволари деб билган, ҳақиқатга юзма-юз келишдан қочиб яшайдиган фармонбардорларнинг фикр ва талабларини Абдулла Қаҳҳор эътиборга лойиқ кўрмаган. Ва ҳеч иккиланмай уларга қарши сўзини айтган. Бу сўзлар ёзувчи шаъни ва мартабасини муҳофаза этиш жиҳатидан ҳамон қимматлидир.

«Культ давридаги ваҳимачилиқдан хануз қутулмаган шубҳа бандалари, — деб ёзади Абдулла Қаҳҳор бир мақоласида, — тухумдан тук қидиради, майдонга келган ҳар бир асарни тирноқлаб, ҳидлаб, иложи бўлса ёзувчининг бошига чертиб кўришни, булардан албатта нуқсон топишни, лоақал асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилишни, чала-ярим гаплар айтиб, миш-мишларга озиқ беришни ўзининг касби ҳисоблайди». Маълумки, ваҳима ва шубҳабозликдан адабиётимиз катта зарар кўрган. Бу иллат қулай шароит туғилиши

билан дарров ўзининг жирканч башарасини намоён этиб келган. Узоққа бормасдан, саксонинчи йилларнинг ўрталарини хотирлайлик. Ўшанда қатор ёш истеъдодлардан ғоявий хатолар топиш учун асарлари «тирноқлаб» ҳам, «хидлаб» ҳам ўқилди. Кимлардир «тухумдан тук» қидириб, палағда иддао билан адабий жамоатчиликни чалғитишга, ижодида миллий руҳ кучли бўлган ёшларнинг китобларига миллатчилик тамғасини босишга уринди. Хайриятки, замон нафаси ўзгарди, хайриятки, Қодирий ва Қаҳҳор каби улуғларимизнинг руҳлари адабиётимизнинг навқирон авлодини қўллади — ёвузлик, зўравонлик мақсадига эришолмади. Қўрқоқлик нақадар жирканч нарса эканига, ёзувчи учун қўрқувдан ортиқ тавқилаънат бўлмаслигига мен ўшанда аниқ ишонч ҳосил қилганман.

Қўркув ҳаётнинг оддий муаммоси эмас, жуда катта — баҳайбат муаммоси экан. Ҳинд файласуфларидан бири айтганидек, қўркувга тобе, қўркув домида қолган ақл шубҳа ва зиддият ичида яшар экан. «Ана шунинг учун бундай ақл бузуқ ва тажовузкор, зўравонликка мойил бўлади». Демак, қандай юксак тоғни кўзлаб, қандай маъбудга сиғинмайлик, шўро даврида қон-қонимизга сингдирилган қўркувдан кутулмасак, ҳаётимизни, журъат ва жасоратимизни емирадиган, мажруҳ айлайдиган даҳшатли офатдан ҳеч вақт халос бўла олмаймиз. Ёвузлик, жаҳолат ва зулмни қораловчи қаламкашлар ҳар қадамда учрайди. Бу ишни қоғозда бажариш осон. Қийини — ёвузлик ва адолатсизликни камайтиришга амалий ҳисса қўшишдир. Шу маънода Абдулла Қаҳҳорнинг сўзи билан амали орасида тафовут йўқ эди. К. Симонов буни жуда яхши англаган, яхшигина изоҳлаб ҳам берган. У ёзади: «Абдулла Қаҳҳор ёвузлик, жаҳолат, разиллик ёнидан хотиржам ўтиб кетаверадиган одам эмасди, афтидан, бу ҳол уни қайғуга соларди, худди мана шу қайғу унинг ақлли кўзларида ҳамиша сезилиб турарди... бундан ўзгача муносабатда бўлиш унинг қўлидан келмасди, у бошқача муносабатда бўлишга интилмасди ҳам». «Тобутдан товуш» ёзилганидан буён порахўрлик, юлғичлик шу қадар кенг ва чуқур илдиз ёзиб, ривож топдики, жамиятни тубидан кемириб, емириб ётган бу офатга қарши курашиш мумкинлигига эндиликда одамларни ишонтириш ҳам осон бўлмай қолди. Ҳолбуки, мазкур асар эълон қилинган вақтда баъзи ёзувчилар Абдулла Қаҳҳорнинг бу масалада ҳақлигига шубҳа билдирган, адабиётшунос ва мунаққидлар эса уни воқеликни бузиб кўрсатишда айблаган эди.

Одамнинг эркин яшаши, эркин фикрлаб, эркин сўзлаши қийин бўлган, чор атрофда ҳадик, қўркув, ваҳима шарпаси ўрмалаб юрган таҳликали бир шароитда ҳақгўй, курашчан шахс қандай озод, қандай мардона яшаган бўлса, Абдулла Қаҳҳор ҳам шундай умр кечиргани ҳайратланарлидир. Миллати, юрти, адабиёти равнақига бир улкан адиб нечоғлиқ беғараз ҳисса қўшган бўлса, Абдулла Қаҳҳор ҳам шундай меҳнат қилгани, ўзини аямасдан ўлмас асарлар яратишга эришгани ҳам ҳавас қилишга муносибдир.

VII

Истеъдодли ижодкор истеъдодсизлик билан асло чиқиша олмайди. Чунки ҳақиқий истеъдод — адабиётнинг сергак посбони. Адабиётни истеъдодсизлар хуружидан истеъдод соҳиблари муҳофаза этмаса, бошқа ҳеч ким ҳимоя қилолмайди.

Бизнинг назаримизда, ўтган асрда яшаб ижод қилган ҳеч бир ўзбек ижодкори адабиётимизнинг тақдири, тозалиги ва дахлсизлиги учун Абдулла Қаҳҳор каби қатъият билан курашмаган, бу йўлда Абдулла Қаҳҳорчалик азият ҳам чекмаган. Инсоф юзасидан буни тан олиш лозим.

Абдулла Қаҳҳорнинг борлиги — тириклигининг ўзи ўртамиёначилик, истеъдодсизлик, китобхонни назар-писанд этмасликка қарши бир қалқон бўлган. Фақат яхши асар ёзишни эмас, ғоявий ночор, бадий яроқсиз асарларга йўл бермасликни у ўзининг муқаддас бурчи деб ҳисоблаган. Унга кўра, ёзувчи адабиётга икки хил йўл билан — бири тутаб, иккинчиси яшнаб

кириб келади. «Тутаб кирган ёзувчи узоқ тутайди, кўнглидан чиқариб эмас, қорнидан чиқариб асар ёзади, ёзувчилик умрининг охиригача тутайди... Ёзувчиликка чўғдай яшнаб кирган ижодкор асардан-асарга яшнаб беради, охирида абадий сўнмас ўтга айланади».

Яна бир тоифа каламкашлар бўладики, улар адабиётга «ўғри мушукдай туйнукдан» тушади. Булар учун адабиёт санъат эмас — касб, тирикчилик манбаи. Адабиётга тутаб ёки ўғри мушукдай туйнукдан кирадиган ёзувчиларнинг энг олий аъмоли маҳаллий ва «маҳалла классиклари» бўлишдир. Адабиёт шуларнинг дастидан жабр кўради. Шулар бадиий сўз, образли фикр завқидан китобхонни бенасиб этиш билан машғул бўлади. Ҳозирги кунда ёзиш-чизишга бўлган хавасни истеъдод деб ўйлайдиганларнинг сони шу қадар кўпайиб кетдики, улар адабиётда ўзларини сувдаги балиқдай эркин сезадиган бўлиб қолди.

Шундай аҳволга Абдулла Қаҳҳор чидармиди? Лоқайд қарай олармиди? Душман орттириш ёки қандайдир имтиёزلардан айрилиб қолишдан чўчирмиди? Келинг, унинг ўлими олдидан содиқ шогирди Шуҳратга айтган мана бу сўзларини ўқийлик: «Одамлар мени душмани кўп деб ўйлайди. Ваҳоланки, менинг душманим йўқ. Мен ҳеч кимга душманлик қилган эмасман. Мабодо бирор одамга қаттиқ гапирган ёки у ҳақда ёзган бўлсам, адабиётимизнинг равнақини кўзлаб, жоним ачиганидан, ўша одамнинг талантсизлиги ёки ёмон асар ёзгани учун шундай қилганман...» Бундай дейишга Абдулла Қаҳҳор ҳақли эди. Бундай қийин ишни бажаришга Абдулла Қаҳҳор қодир эди. Вафотидан кейинок ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам унинг ўрни билинди. Абдулла Қаҳҳордан кейинги адабиётимиз тўғрисида ўйлаб, бундай мулоҳазалар пайдо бўлади: албатта, Абдулла Қаҳҳор бўлиш қийин. У танлаган йўлдан одим ташлаб, катта адабиёт дарди билан яшаш бундан-да душвор. Биз Абдулла Қаҳҳорни севамиз, деймиз. Унинг асарларини эъзозлаб, кўзга суртиб ўқиймиз, деймиз. Издош ва шогирдлари хусусида энди бемалол гапирамиз. Дўппи тор келганда, «Мен Абдулла Қаҳҳорга сафдошман, холос...» дея шогирдликдан тонишлар ҳам унутилди. Лекин айтинг: ҳақиқат ва адабиёт истикболи учун Абдулла Қаҳҳор тортган машаққатларнинг, боринги, ўндан бирини елкасида кўтара оладиган бирор ёзувчининг номини нега дадил тилга ололмаймиз? Абдулла Қаҳҳорга ишонгандек ишонадиган, унга суянгандек суянадиган адабий шахсият қаерда? Ишончим комилки, обрў-эътиборли қайси бир ижодкорга ҳозир «Сиз — адабиётимизнинг Қаҳҳорисиз, яъни посбонисиз», деб сўзламанг, у ё ноқулайлик сезади ёки «Кўйсангиз-чи...» дея эътироз билдиради. Аслида, ҳолатларнинг иккаласи ҳам тўғри. Шунинг учун ҳам бизда Абдулла Қаҳҳорни соғиниш, ич-ичдан қўмсаш ҳисси бор. Юксак чўққиларни кўзлаган йўлчи муаззам тоққа суянгандек, биз ҳам бугун Абдулла Қаҳҳорга суянамиз, ҳаётга, адабиётга, истеъдодга устоз нигоҳи ила қарай олсак, ижод оламидаги офаринбозлик, сохта даҳочилик, майдакашлик ва дидсизлик иллатларидан халос бўлиш муқаррарлигига ишонгимиз келади.

Абдулла Қаҳҳор олтмишинчи йилларнинг бошларида ёзилган «Шижоат ҳақида» номли мақоласида бундай деган эди: «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб кўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зехнига боғлиқдир».

Ёзувчи ҳалол бўлмоғи учун, биринчи галда, истеъдодли бўлиши шарт. Чунки қитмирлик, бахиллик, писмиқлик — бундай ноқисликларнинг бари истеъдодсизликнинг ҳосиласидир. Истеъдод ва шижоат эса қарийб эгизак тушунчалардирки, талант шижоатни, шижоат талантни қўллабгина қолмасдан, бири иккинчисини қаноатлантириб боради. Бунинг энг ёрқин мисоли Абдулла Қаҳҳорнинг истеъдоди ва шунга муносиб шижоатидир. Мен гапни айланттириб бирон бир ёзувчи ёки шоирнинг шижоатсизлигини писанда қилмоқчи эмасман. Бу — бесамар иш. Бесамарлиги шундаки, таъна, танқид ёки маломат билан олчокни оқил, кўрқокни жасурга айланттириб бўлмайди. Маломатда саломат бор, деганларидек, ижодкор ўзини ўзи маломат қилишни жуда яхши билмоғи керак. Абдулла Қаҳҳорга ўхшаб шафқатсизликни ўзидан бошламоғи лозим. Ана шундагина у ўзини алдамаслиги, ўзига ўзи чап бериб яшамаслиги

мумкин.

Тирикликдаги синовлар камлик қилганидек, ҳаёт Абдулла Қаҳҳорни ўлимидан кейин ҳам синовдан ўтказди. Адибнинг юраги уришдан тўхташи ҳамон бир қанча шогирдлар қалбида «жўш урган» меҳр, садоқат, эътиқод ҳам гўё маълум бир муддат тўхтади. Адабий йиғин ва анжуманларда унинг номи ва хизматлари камдан-кам тилга олинадиган бўлди. Қаҳҳоршунос сифатида танилган баъзи олимлар тадқиқот мавзуларини бутунлай ўзгартирди... Адибнинг етмиш йиллик юбилеи хўжақўрсинга – жуда совуқ бир муносабат билан ўтказилди. Бунинг сабаблари кейинчалик айрим китоб ва мақолаларда изоҳлаб ҳам берилди.

Вақт чопавераркан. Ҳаётда ўзгаришлар бўлавераркан. Ана-мана дегунча Абдулла Қаҳҳор таваллудига 80 йил ҳам тўлди. Ушбу санага бағишлаб ёзилган мақола, хотира ва чиқишларни олдинги юбилейники билан умуман қиёслаб бўлмасди. Мана, иззат ва эҳтиром. Мана, содиқлик ва ҳақгўйлик. Бундан кимлардир ҳайратланди. Кимлардир ажабланди. «Шунча гап бор экан, нечун шу пайтгача сир сақланди?» дегувчилар ҳам бўлди. Чунки кўп мулоҳазалар уйдирма-ёлғоннинг юзини пардозлаш учун тўқилган эди. Хўш, Абдулла Қаҳҳорнинг асл қиёфасини сохталаштириш ва ҳақиқатни бузиб-бежаб кўрсатишдан муддао нима эди? Ёзувчи Тоҳир Малик сўзларини эшитинг: «Атоқли адиб Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллиги муносабати билан айрим одамлар уни хорлик кўрган, жабр чеккан, таъқиб этилган бир бечорага чиқариб қўйдилар. Уялмай-нетмай, «Абдулла Қаҳҳор ҳақида гапириш мумкин эмас эди», деб даъво қилдилар. Улар ўзларининг кўрқоклигини, таъмагирлигини яшириш учун шундай гаплар тарқатдилар. Абдулла Қаҳҳор — бечора одам эмас, КУРАШЧИ(!) эди. Ўзининг шахсий фикри бор эди ва бу фикрни ҳимоя қила оларди. У бировнинг фикри билан яшамаган, бировга қуллуқ қилмаган, бирон ниманинг таъмаида юрмаган. Уни бечорага чиқариб қўйганлар, аксинча, Абдулла Қаҳҳорни мақтасам фалончи акамга маъқул келмаса-чи, ҳозир катта унвонга, катта мукофотга навбатда турибман, яна навбатдан чиқариб ташламасинлар», деб кўрқиб яшашган. Ана энди, «Абдулла Қаҳҳор устозингиз экан, нима учун шунча йил индамадингиз?» деган саволга мана шундай даъволар тўқиб чиқаришди...»

Бу сўзлар юқорида ўртага ташлаган саволимизга тўғри ва энг одил жавобдир. Ҳақиқат «таъқиб»да яшаган ижодкор бора-бора одамлар таъқибига парво қилмайдиган бўлади. Ташқи зўравонлик, бедодлик ва найрангбозликлар уни қийнаши мумкин, лекин руҳини сўндирилмайди. Негаки, ҳеч вақт унинг МОҲИЯТИГА етиб бориб бўлмайди. Моҳияти теран ШАХСга ачиниш керак эмас — ундан ўрганиш, ибрат олиш лозим. Чунки маҳрумият ва мағлубият унинг қисматида зоҳиран нечоғлиқ кенг қулоч ёзмасин, барибир у ҳақ ва ғолибдир. Шунинг учун унинг дарди, ғам-ғуссалари ва кўз ёшларидан шодлик, некбинлик, ишонч чечаклари униб чиқади...

VIII

Ёзувчининг таянадиган тоғи, ишонадиган боғи уни сўзлашга, ўйлаш ва дунёни англашга ўргатган она тилидир. Миллий тилининг гўзаллигини идрок қилолмаган ижодкор бошқа ҳеч бир гўзалликни теран идрок этолмайди. Нафосат туйғуси — тил туйғусидан бошланади. Она тилининг табиатини яхши билган киши ўз миллатининг табиати, миллий завқини ҳам яхши англайди. Тилнинг руҳи — халқнинг руҳи экани буюк боболаримиз томонидан бежиз таъкидланмаган. Ижодкорни саёз фикрлаш, бачкана ҳис-туйғуларни қоғозга кўчиришдан энг аввало тил муҳофаза қилади. Тилга жавобгарлик — сўз, тасвир, услубга жавобгарлик демак. Бир маънода истеъдод — сўзга жон бағишлаш, ўлик сўзни ҳам тирилтиришдир. Истеъдодсизлик эса бунинг акси — ҳатто тирик сўзни ҳам ўлдириш.

Абдулла Қаҳҳорни нега бунча эъзозлаймиз? Маҳоратига нечун бунчалик таҳсин ўқиймиз? У сўз билан мўъжиза ярата билган, тил меҳнатини заргарлик санъати даражасида юксалтира олган

ёзувчи эди. Абдулла Қаҳҳор ҳикоя ва қиссаларидаги ҳар бир сўз, ҳар бир иборанинг ўрни шу қадар муқим ва мустаҳкамки, уларни бошқа сўз, бошқа ибора ёхуд жумла билан ўзгартириш деярли имконсиз.

«Мен тажриба учун, — дейди Саид Аҳмад, — устознинг «Ўғри», «Бемор», «Анор» ҳикояларидан баъзи сўзларни олиб ташлаб кўрдим. Бўлмади. Ҳикоя бир устуни олиб ташланган айвонга ўхшаб лапанглаб қолди».

Ахир, ҳар бир саҳифа ўрта ҳисобда 15-16 марта кўчирилса, ҳар сафар жумлаларга сайқал берилса, боз устига бир саҳифадаги гапни бир жумлага, ўн саҳифа мазмунини биргина саҳифага сиғдириш учун қунт ва илҳом ила меҳнат қилинса — сўз нари турсин, тиниш белгисини ҳам кимиралиб бўлмайди.

Азиз биродар, она тилимизнинг хотираси тўғрисида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Тилимиз хотирасида нималар сақланиб қолгани ва нималар бизгача етиб келганини билишга уринганмисиз? Ўзбек тили дунёдаги хотираси энг бой тиллардан. Унинг хотирасида жуда қадим бир дунё бор — ана шу дунёнинг қайғуси, алами ва армонлари жойлашиб қолган унда. Бу тилдаги кўп сўзлар курашлар гувоҳи, мағлублик ва ғолиблик, йўқотиш ва айрилиқларнинг хабарчиси эрур. Уларнинг ботинида ғусса ва ҳасрат, мусибат ва надомат пинҳон ётибди. Абдулла Қаҳҳор — мана шундай сўзларнинг сирларини кашф этган ёзувчи. Шунинг учун ҳам унга сўз билан юзма-юз келиш, сўз хотирасидан таралган садоларни тинглаш қийин бўлган. Умуман, у сўзнинг юрагига қулоқ тутишни ҳам, уйғоқ сўз билан иш юритишни ҳам ниҳоятда теран эгаллаган.

Бир донишманд олим «Сўзнинг томирларида қон оқса, юраги уриб турса, кўзи кўриб, қулоғи эшитса — сўз тирикдир», дейди. Фақат шундай сўзларгина бадиий матнда тириклик руҳини акс эттиради, ўқувчини ҳақиқатга иқроқ қилади, ҳаётнинг очилмаган зиддиятлари, бири биридан мураккаб ҳодисотлари сирини очади.

Абдулла Қаҳҳорнинг сўзга муносабати, сўз қўллаш санъати кўпчиликка маълум: у сўзга беҳад ҳасис. Сўзни ҳаддан зиёд танлаб, чертиб-чертиб ишлатади. Ундан бизга мерос қолган асарларнинг аксарияти томирида қон югураётган, кўзи, қулоғи, шуури очиқ сўзлардан яралгани билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

IX

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор маҳоратининг илдизлари нафақат миллий адабиётимиз замини, балки мумтоз рус адабиёти намояндалари — Толстой, Тургенев, Гоголь, энг аввало, Чехов ижодий тажрибалари билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Сирасини айтганда, Абдулла Қаҳҳор жаҳон адабиётидаги ютуқларни имкон даражасида ижодий ўзлаштириб, миллий насримизда янги саҳифалар очган. Бу саҳифаларда муҳрланган сўзлар, туйғу ва характерларга такрор-такрор нигоҳ ташлаган сайин инсоннинг сўз воситасида мўъжиза яратиш салоҳиятига бўлган ишонч шунча ортади.

Мен, барча тенгдошларим қатори, Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқишни болаликда — мактаб дарсликларидан бошлаганман. Абдулла Қаҳҳорнинг мени дастлаб жуда қизиқтирган асари «Анор» ҳикояси эди. Шу ҳикоядан кейин бирин-кетин адибнинг юпка-қалин китобларини топиб ўқишга киришиб кетганман. Болалик олисларда қолди. Йигитлик шамолдай ўтди-кетди... Лекин мен ҳамон қаҳҳорхонликдан тўхтаганим йўқ. Ўқиш иштиёқи ҳам, таассурот ва мушоҳада ҳам энди нисбатан ўзгача. Бултур «Сароб»ни қайта ўқидим. Қандай ажойиб роман! Йигирма уч ёшли ўспирин йигит шундай кўркем, шундай бақувват китоб ёзганига ақл бовар қилмайди.

«Сароб»да сирли-сеҳрли бир руҳ бор. Ана шу руҳ асар қаҳрамонлари тақдирига бирёқлама қарашга имкон бермайди. Илк ўқишда романнинг туб моҳиятини етарли даражада тушунмаганман. Лекин Саидий ҳам, Муниҳон ҳам менга ёққан. Негадир уларни айблашга,

душман дейишга тилим бормаган. Бошқа образларга нисбатан Саидий, Муниҳон ва Муродхўжа домла характерлари жуда пишиқ ишлангандай туюлган. Маълумки, «Сароб» шўро тузуми душманлари — ўзини миллат ҳомийси, миллатчи деб атаган гуруҳга қарши, «буржуа миллатчилигининг синфий моҳиятини фош этиш» мақсадида ёзилган. Адибнинг эътирофи бўйича, у «Сароб»да болалигида қалбини яралаган ўтмиш ҳаётни «қайтаришга бел боғлаган душманларнинг бошига» қалбидаги «ғазаб ўтини ёғдиришга» тиришган. Аммо нечундир романда ғазаб ўти сезилмайди: унинг саҳифаларидан холислик шуъласи таралиб туради. Салимхон, Муниҳон, Саидий, Муродхўжа каби образлар, албатта, салбий типлар. Ёзувчи уларнинг ҳаёт тарзи, фикр-қарашлари, психологияси ва дунёқарашини ич-ичидан инкор этади. Уларнинг наинки маиший ҳаёти, балки маънавий оламига ҳам дадил кириб боради. Ўқувчи мутолаа жараёнида уларнинг ҳар бири гўл, лакма ва анойи кишилар эмаслигини сезиб, шунга иқрор бўлиб боради. Шўро мафкураси «кўзгу»сида қараладиган бўлса, бу қаҳрамонлар ҳақиқатан ҳам адашган, худбин, маккор ва ғаним, бир сўз билан айтганда, зараркунанда кимсалар. Бироқ уларга адолат ва холислик мезони билан баҳо берилса-чи?

Инига чўп суқилса, ари ҳам одамга ёпишади, талайди. Юрт босиб олинса, вайрон этилса, элнинг қони тўкилса, ҳокимият зўравонликка, қарамликка асосланса, одам фарзанди ари қадар қаршилиқ кўрсатмасинми?! Аричалиқ ҳам қаҳри йўқми унинг?! Ҳа, Саидий худбин, мешчан ва шуҳратпараст. У миллатчи ва шўро сиёсатининг душмани. Нима қилиб бўлса ҳам одамларни «большевизм зулмидан дод» дегизишни кўзлайди. Бошқа давр, бошқа бир замон бўлганда, эҳтимолки, унинг қисмати бутунлай ўзгача бўлар, «ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб борган қарама-қаршилиқ» жонига қасд қиларли даражага етмасди. Саидий бадиий ижодда катта бир муваффақиятларга эришмаган бўлса-да, умрининг охиригача ёзувчиликдан ўзини чеклай олмайди. Агар у дўсти Эҳсоннинг «Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз шўро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзуим» деб бошланг...» деган фикрларини қабул айлаб, амалда шуни кўрсатишга жаҳд этса, ҳаётда ҳам, ижодда ҳам қандайдир ютуқларни қўлга киритармиди? Шубҳасиз, шундай бўларди. Унда у — Саидий эмас, ихтиёрий равишда шўро босқини ва қирғинларини қўллаб-қувватлаган ижодкорга айланарди.

Романнинг саккизинчи қисмида бир лавҳа бор. Саидий илк бор Салимхонларникига келганида Муниҳон роялда унга бир куй чалиб бермоқчи бўлади ва дейди: «Бу жуда кекса машқ. Ҳарбий машқ... Араблар Ундулусни олганда чалинган машқ. Кишини шундай ғайратлантирадими, бунга эшитганда ўлик ҳам тирилиб жангга отланади. Эшитинг, Раҳимжон...

Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гижинглаган араб отлари, найза, қалқонлар келиб, қулоғига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди».

Аввало, Муниҳон кишини ғайратлантирувчи, ўлик ҳам тирилиб, курашга отланадиган қадимий бир ғалаба куйини Саидийга бежиз чалиб бергани йўқ. Иккинчидан, уни тинглаган Саидийнинг кўз олдига гижинглаган араб отлари, найза, қалқонлар гавдаланиб, қулоғига кураш ва қон товушлари эшитилгандай бўлиши мутлақо тасодифий эмас. Бунда кизил байроқ баланд кўтарилган бир юртдаги мағлубиятга ҳам, айни пайтда, ҳали сўниб битмаган умид, омонсиз кураш ва жангларда туғилажак ғалабага ҳам ишорат бор. Саидий «эрк эртаклари»га ишонмайди ва ишонишни ҳам истамайди. У «ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини ақлли, ҳаммасининг мия механизмлари бут» ва «тушунадиган одамлар» деб билгани боис бошқа бир «эртак»нинг қурбони бўлади. Саидий ва атрофидагиларнинг фожиаси — фақат адашиш фожиаси эмас, курашиш фожиаси ҳам.

Муродхўжа хонадонидаги ўзаро бир суҳбатда келажагига билдирилган ишончга жавобан Саидий: «Адиблик менинг касбим бўлишига ишонаман, домла... Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни кўтараман», деган. Мен ҳам ерни кўтараман, домла,

менга ҳам таянч нуқтаси керак, бу — шароит», дейди. На турмушда, на сиёсий ҳаракатда, на ижодда «таянч нуқтаси»ни топиш шўрлик Саидийга насиб этмайди. «Норозиликдан кўра келажакда рози бўлиш умидининг» кундан-кунга йўқолиб бориши уни толиктиради, ақл-идроқини кишанлайди, ичкиликка ғарқ этади, ҳалокат ёқасига судрайди. Саидийни маслакисизлик ёки эътиқодсизликда айблаб бўлмайди. Шу гапни унинг Салимхон, Муродхўжа, Аббосхон ва бошқа давradoшларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Одам таниш, илм-маданиятни қадрлаш, халқдан кучли шахслар чиқишини орзу этиш, кишидаги заковат ва қобилиятни англаш, тадбиркорлик ва уддабуронликда Муродхўжа домла Салимхондан илгариласа илгарилардики, ортда қолмайди.

Шўро салтанатини кулатиб, янги бир давлат барпо этиш мақсадида тузилган ташкилот аъзолари йиғинида асосий мавзу бир четда қолиб изҳори ҳасрат бошланганда Муродхўжа домла қатъиян норозилик билдириб бундай дейди: «Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан қутулиш йўли тўғрисида гапиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўпланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир ғоянинг эгаси. Бу нима майдагаплик!»

«Буюк ғоя... буюк ғоя...» дейишдан мурод ҳосил бўлмайди. Пана-пастқамларда тўпланиб ҳасрат тўкиш билан, буюк ғояни ҳаётга жорий қилиш ва олий бир натижаларга эришиш орасидаги фарқ ердан осмон қадардир. Хуллас, шўро давлатининг тотли ваъдаларига ишониб, унинг ортидан эргашган омма алданишга маҳкум бўлганидек, нажот маркази хорижда, дея ўз миллатининг куч-қуввати, миллий руҳи, ижтимоий-сиёсий талаб ва имкониятларини тўғри баҳолай олмасдан, янги давлат қуришга уринган мулкдорлар, зиёлилар, дин ва шариат намояндалари ҳам ожизлик ботқоғига ботган эдилар. Бу ботқоқ уларни бирин-кетин домига тортарди. Аммо улар ҳам «кишан киймай, бўйин эгмай», ғайриинсоний сиёсат оёқлантирган зўравонлик ва кўркувлар домига тушмай яшаши, хатолардан кечиши, фикрий чалғишлардан қутулиши мумкин эди-ку! Уларнинг ҳаёти, тақдирини шўро давлати бир чақага ҳам арзитмагани рост. Аммо ўзининг ўқимишлилиги, ҳушёр, зийрак ва камтарлик каби фазилатлари билан хотирада яшаб қоладиган Саидий ҳам, ташқи гўзаллиги билангина эмас, фаросати, диди, ички латифлиги билан кишини мафтун айлайдиган Муниسخондек дилбар бир қиз ҳам шу миллатнинг фарзанди эмасмиди? Муниسخон жонига қасд қилади — тўппонча билан ўзини отади. У нимага ўзини отганини кўплар билмайди. Жумладан, Саидий ҳам. Муниسخон — ишқ ва гўзаллик тантанаси учун туғилган қиз. У ишқсиз ва бахтсиз яшашга кўниқолмайди. Тақдир унга Саидийни нега рўбарў қилганини кейин англайди. Кечиқиб бўлса-да, хатосини тушунади. Бахтсизлиги учун оламга лаънат ёғдирмайди. Ўлим олдидан битиб қолдирган хатини «Олам тўла бахт, фақат мен бахтсиз эдим», деб тугатади.

Тақдир драмасини ҳаққоний ёритиш, мураккаб қисматли шахс фожиасини холис тасвирлашда, менимча, адабиётимизда «Сароб» билан беллашадиган асар йўқ. «Сароб»ни ўқиганда кўнгилда бир сергаклик уйғонади. Тарих жафокаш халқимизга нечун бундай бўлиниш, тоқат қилиб бўлмас парчаланишни раво кўрди, деб ўйлайсиз. Кеча айтилмаган бўлса, энди бугун, келинг, салбий деб атаганимиз, душман деб билганимиз «Сароб»даги қаҳрамонларни оқламасак ҳам, қораламайлик, мақтамасак ҳамки, таҳқирламайлик. Уларни тушунмоққа ҳаракат қилайлик. Мулкидан ажралиш, эркини бой бериб, она тупроғида сиғинди бўлиб, кўрқиб, бегона одамдай яшаш қандоқ азоб, қандоқ кулфат бу! Бугунги баъзи мулкдор ва бойларнинг фикр даражаси, мақсад-муддаосини ҳам кўриб турибмиз-ку! Улар юзлаб салимхон ва мухторхонларни доғда қолдириши, диёнат, инсоф ва савияда улардан юз чандон тубан туришига нима дейсиз!..

Не ёзикки, мулк даъвоси, бойлик тўплаш психологияси ҳарислик, манманлик, худбинлик, шуҳратпарастлик, дабдабабозлик ҳирслари билан чамбарчас боғлиқ экан!

Одам ҳаётни билиши учун, энг аввало, ўзининг ҳақиқий аҳволини билиши керак. Ўзининг аҳволини билиш — ўз миллатининг ҳақиқий аҳволини билиш йўлидаги олтин халқадир. «Сароб»ни ўқишдан туғилажак бир ҳикматли хулоса ана шу!

X

Одатда ҳақиқат сустилик ва сокинликни ёқтирмайди. Ҳақиқат кўнглидан чуқур жой олган одам-чи? У албатта сокинлашади. Бу сокинлик, бугун бўлмаса эртага, уни дунё ортидан ҳаллослаётган, билиб-билмай тирикчилик тегирмонида янчилаётганлардан ажралишга, ҳаёт ҳодисотларига жуда холис ва ҳаққоний қарашга мажбур қилади. Агар ижодкор шундай сокинлик қадрини билмаса, катта билим ва мушоҳада ила уни шакллантира олмаса, шошқалоқлик, ҳавойилик, ўзни кўз-кўз қилиш майлларидан ҳеч қачон қутула олмайди. Бу майллар охир-оқибатда уни худди кўғирчоқдек ўйнатади. Ҳақиқий санъаткорнинг сокинлиги ҳақдан файз етган орифнинг хотиржамлигига бағоят яқин бўлади. Қалбида фикр тўфони кўзғалиб, эҳтирос аланга олса ҳам у жўшмайди — сукут ва сокинлигига содиқ қолаверади. Қадрини билган, камтар ва андишали ҳар бир ижодкорда шу ҳолни кузатиш мумкин. Мен Абдулла Қаҳҳор шахсини кўкларга кўтариб, идеаллаштириш фикридан бутунлай йироқман. У ҳам фаришта эмас, шу заминда яшаб ўтган бир инсон эди. У ҳақиқат юкени кўтариш бутун бир жамиятга оғирлик қилган мураккаб замонларда яшаган. Унда ҳам ўзига хос камчиликлар, чекиниш ва чалғишлар бўлган. Гап шундаки, шулар ҳам Абдулла Қаҳҳорни маънан улғайтириши, қалбидаги маънавий-руҳий теранликни кучайтиришга хизмат қилган. Бир кун келиб адабиётда виждон тимсолига айланишни Абдулла Қаҳҳор, эҳтимол, хаёлига ҳам келтирмагандир. Лекин у адабиётимизнинг бедор Виждони бўлиб тарихда қолди.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-танқидий мақолаларини ўқиб, суҳбатларидаги фикрларнинг маънисини мулоҳаза қилиб кўрган бўлсангиз, демак, адабий танқид нима, ҳақиқий танқидчи ким, унинг фаолияти қандай бўлиши ҳақида тўғри тасаввурга эгасиз.

Танқидчилик билан шуғулланиш ҳавасида юрган кезларимда мен қайси мунаққиднинг асари кўлимга тушса ўқийверганман. Баъзиларини жиддий ҳафсала билан мутолаа қилганман. Айримларини ўқишга қийналганман: ифода ғализ, аксарият жумлалар тушунарсиз, илмий атамалар қалаштириб ташланган, муаллифнинг шахси ва ижодий қиёфасини аниқ тасаввур этиш қийин, ночор китоблар ҳам мақталган, таъриф ва тавсифлар далил-исботсиз ва ҳоказо.

Мен ҳам нимадир ёзгим, қай бир китобларга муносабат билдиргим келар, аммо ёзишга қийналардим, бордию ёзсам ҳам қоникмасдим. Шунда Абдулла Қаҳҳорнинг бир неча бор ўқиганим «Ёшлар билан суҳбат» ва олти жилдлигининг охиридаги ўзимга жуда ёққан мақолаларни кўчириб ёзишга киришдим... Шундан сўнг наинки танқид — адабиёт, бадиийлик, истеъдод ва ҳақиқат тўғрисидаги фикрларим ҳам тиниқлашди. Шунда мен Абдулла Қаҳҳор танқидчиларнинг ҳам донишманд устози эканини, унинг сабоқларига риоя қилиш, ғоявий-эстетик талабларини бажариш бағоят қийинлигини билдим. Абдулла Қаҳҳор дейдики, «*Танқид ёмон асар билан китобхон орасида даллол, ширинкомага виждонини сотадиган юраксиз даллол бўлмаслиги керак*». Қани бунақа танқид? Ёмон асар билан китобхон ўртасида даллоллик қилмаган мунаққид топиладими ўзи? Топилса, неча киши улар? Гапириш ноқулай.

Дид, савия, жасорат бобда танқидчи ва адабиётшунос, ёзувчи ёки шоирдан илдамлаб кетмаса ҳам, кейинда юрмаслиги зарур. Танқидчи аввалбошдан «Ўқувчининг қалбига таъсир қилмаган нарсанинг адабиётга ҳеч алоқаси йўқ»лигини билиши керак. Гўзаллик туйғуси сўнган мунаққид ана шу масалада ўзини фош этади: адабиётга алоқаси йўқ асарларни киприк қокмасдан мақташга ё мавзунинг долзарблигини дастак қилиб, таҳлил этишга киришиб кетади. Билмайди ва билолмайдики, «Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди — мева тугмайди. Кўнгил рози бўлган асаргина китобхоннинг кўнглига йўл топади...»

Ўзбек танқидчилигида ноқислик тамали нима дейилса икки сўз билан жавоб берса бўлади: савия ва журъат. Ҳолбуки, Абдулла Қаҳҳор мунаққиднинг савияси ва журъати масаласида жон куйдириб сўзлаган. Дардсиз ва эҳтироссиз ёзилган асарларни мақтайдиган савиясиз танқидчилар ҳақида у бундай деган эди: «Бу тоифа танқидчилар ўқиб бўлмайдиган, бадиий жиҳатдан ғоятда ғариб бўлса ҳам рўй-рост «ғоявий хатоси» йўқ китобларни ахтариб юриб, улар тўғрисида мадҳиялар ёзиб ўрганган, шуни касб қилиб олган».

Танқидчида билим, савия, дунёқараш, маслак қанча теран бўлса, у адабиётни қанча кенг ҳис қилса, ҳеч бир масалага тарафкашлик ва ғараз билан ёндашмаса, асарни ўшанча холис таҳлил эта олади. Акс ҳолда, ташҳисда адашган табибга ўхшаб, қилаётган ишида фақат тахмин ва ғалатга асосланади. Бундан на ёзувчи, на адабиёт, на китобхонга фойда тегади. Бадиий-эстетик идроки пачоқ танқидчи-адабиётшунос жавобгарлик ва жонкуярликни жангарилик ёки ботирлик деб тушунади. Қалам ўрнига найза, болта кўтариб ёзувчига ҳамла қилади. Абдулла Қаҳҳор «Сароб»дан бошлаб то охириги асарларигача шундай ташланиш ва адолатсиз танқидларга дуч келган. Бу ҳақда баҳс юритган Озод Шарафиддинов, «Ҳозир адибнинг бутун умри давомида танқиддан еган даққиларини ўйлар эканман, унинг рўпарадан ҳам, орқаваротдан ҳам қилган ҳужумларини даф этишга кўп кучи сарфланганини тасаввур қилар эканман, бу одамнинг саботига, тоғдай бардошига қойил қоламан», дейди. Бунда Абдулла Қаҳҳорни суяб, муҳофаза айлаган куч, бир томондан, ўзининг ҳақлиги, холислигига ишонч бўлса, иккинчидан, ҳақиқий танқид илмининг вазифаси, ҳуқуқ ва хусусиятларини англаши эди. Шунинг учун у мунаққид истеъдодини ёзувчи истеъдодидан кам деб билмаган.

Ҳозирги пайтда адабий танқиднинг қиёфаси кундан-кунга мавҳумлашиб бораётир. Унинг майдони гавжумлашиш ўрнига тобора сийраклашиб, бўшаб қолмоқда. Адабий танқиднинг бир замонлардаги обрў-эътибори ва нуфузи йўқ энди. Абдулла Қаҳҳор бошқа ишга ярамай ўзини танқидчиликка урганларни «ҳар нарсадан чўчиб шақилдоқ чалаверади»ган кўрқоқ қоровулга ўхшатган эди. «Шақилдоқ»бозликнинг ўрнини ҳам ҳайбаракаллачилик, мадҳиягўйлик эгаллади. Лекин аҳвол бундай давом этиши мумкин эмас. Ўзбек танқидчилиги қайта қад ростлашни, неча ўн йиллардан буён мерос бўлиб келаётган замонасозлик, эҳтиёткорлик, даллоллик сингари иллатлардан халос бўлиб, шахдам одим ташлашни истаса, Абдулла Қаҳҳор талаб қилганидек, энг аввало, «адабиётимизга катта адабиёт чўққисидан» қарашга бел боғлаши керак. Ана шунда унинг ўзи ҳам янги чўққиларни забт этиши мумкин.

XI

Абдулла Қаҳҳор асарлари бир мўъжиза эканини кўпчилик эътироф этган. Жумладан, атоқли адиб Шукур Холмирзаев «Ўзбек адабиётида ана шундай мўъжизаларни яратиб, қолдириб кетган инсонга топиниш мумкин», дейди. Мен ақлимни таниганимдан буён Абдулла Қаҳҳорнинг шахсини ҳам, асарларини ҳам яхши кўрганман. Қолаверса, чинакам буюк адибга топинишнинг нимаси айб? Лекин ҳозир бошқа бир гапни айтишим лозим деб ўйлайман.

Етмишинчи йилларнинг охириларида Абдулла Қаҳҳорга менинг муносабатим бир оз ўзгарган эди. Бунга Тошкентга келиб яшай бошлаганимдан кейин айрим адабий давра ва суҳбатларда Қаҳҳор ҳақида муросасизлик ила айтилган танқидий мулоҳазаларни эшитишим ҳам сабаб бўлгандир. Энди Қаҳҳорга муҳолиф кайфиятдаги ёш ижодкорларга ҳам дуч келиш мумкин эди. Улардан баъзилари Қаҳҳорни «сочидан тирноғигача шўро ёзувчиси» экани учун қораласа, бошқа бирлари унинг Чўлпон тўғрисида айтган икки жумла гапини дастак қилиб айбнома тўқир эди. Хуллас, Қаҳҳорнинг ҳатто ҳикоянависликдаги ютуқлари ҳам назарга илинмас, унинг энг сара, энг ўқишли ҳикоялари ҳам паст баҳоланарди. Кунлардан бир кун икки-уч яхши ҳикояси билан танилиб қолган ёзувчи биродарларимиздан бири бундай деган эди: «Абдулла Қаҳҳор ҳикоя яратмайди — тўқийди. Ҳикоя ясайди. Ўтмиш мавзуидаги ҳикоялари эса тарихни айблаш,

тарихга қора чаплаш учун қилинган ишлардир...» Охирги, ўтмишга тегишли жумлалар менда ҳам эътироз туғдирмаган. Чунки Қаҳҳорнинг асарларини ўқиб, тарихдан фахрланолмайсиз, тарихга суюнолмайсиз, тарихдан руҳий мадад ололмайсиз. Уларнинг деярли барчасида мозий жуда нурсиз, сурурсиз ва қоп-қора бўёқларда – қалбни ғам-ғуссага чулғайдиган манзараларда намоён бўлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўттизинчи йилларда ёзилган «Бемор», «Ўғри», «Анор», «Миллатчилар» каби ҳикоялари менга ёққан. Уларни ўқиб, «Хайрият, шафқатсиз, адолатсиз, ўша тенгсизлик замонлари барҳам топган. Хайрият, халқимиз ўша кулфат, мусибат, сон-саноксиз бахтсизликлардан халос бўлган», деб ўйлаганман. Аммо бир кун келиб, «Наинки, хўкизидан айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қилмаса, ахир амалдор ҳам одам-ку!.. Наинки, бемор хотинга гўдакнинг сахарлари қиладиган дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки, соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига икки донагина анор олиб беролмаса...» қабилдаги эътирозлар менда ҳам пайдо бўлишини ўйламаганман. Аммо шунда ҳам негадир Қаҳҳорни ўқишдан ўзимни тўхтатолмаганман. Ҳикояларини бўлмаса, қиссаларини, қиссаларини бўлмаса, бошқа асарларини қайта-қайта ўқийверганман. Шуни ҳам айтишим керакки, мен қаҳҳоршунос бўламан, шу соҳада бирор илмий тадқиқот яратаман деб Абдулла Қаҳҳор ижодиётига боғланиб қолганим йўқ. Аммо Абдулла Қаҳҳор ижодиёти сир-асрорларидан воқиф бўлиш ниятида кўп олимларнинг, хусусан, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Умарали Норматов каби адабиётшуносларнинг тадқиқотлари билан ҳам танишганман.

Абдулла Қаҳҳорни саксонинчи йилларда ўзимча янгидан кашф қилдим десам хато бўлмас. «Сароб»да Саидийнинг «Муваффақиятли чиққан бир ҳикоядаги типни мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин» деган фикри бор. Қизиғи шундаки, бундай типлар кўп учрашидан ташқари, уларнинг умри ҳам узоқ бўларкан. Замон, макон, вақт тушунчаларини улар кўпда тан олавермас экан. Мен ана шунда «Ўғри» ҳикоясидаги Қобил бобо биздан анча олис даврларда яшаб, ўтиб кетган бўлса-да, «қобилбобочилик» ўзига хос тарзда давом қилаётганини англадим.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўндан ортиқ ҳикоясини битта ном — «Бошсиз одам» номи остида бирлаштириш мумкин... Тўлиқ маънода Фахриддинга монанд, унингдек лақма, иродасиз, мустақил фикрдан маҳрум гўл кимсани, эҳтимол, ҳаётда учратиш қийиндир. Аммо атрофга синчковлик билан кўз ташлаб, мушоҳада этилса-чи? Ҳайронлар қоласиз... Беихтиёр, «бошсиз одам» бунча кўп-а, дейсиз.

Абдулла Қаҳҳор ўтмиш мавзуйга бежиз қизиқмаган экан. Мозийнинг замон билан доимо боғланадиган нозик ришта ва халқаларини топиб, фақат тарих бағрида қолиб кетмайдиган ҳаёт ҳақиқатлари ва фожиаларини куйиб-ёниб тасвирлаган экан. Абдулла Қаҳҳор ижодидаги шафқатсиз реализмнинг туб илдизи ҳам балки ана шундадир.

Сўнгги йилларда айрим ёзувчи, олим жўраларимиз билан Абдулла Қаҳҳор тўғрисида кўп гурунглашиб, фикр алмашдик. Энди ўйласам, «Абдулла Қаҳҳор наинки адабиётнинг, юрт ва миллатнинг ҳам виждони» деган моҳиятга мен алоҳида урғу берган эканман. Дарвоқе, марҳум адибимиз Ўлмас Умарбеков ҳам устозни миллат виждонини тамсил этган ёзувчилардан деб таърифлаган. Ҳа, Абдулла Қаҳҳор босиб ўтган ҳаёт йўли ҳам, ижод йўли ҳам виждон йўли эди. У сўнгги нафасигача миллат дарди билан яшади. Шунинг учун ҳам унга оғир бўлган. Мамлакатда тоза фикрлайдиган одамлар камайиб кетгани, шулар ҳам иқтидорини янги ҳақиқат излашга эмас, эскиларини такрорлашга сарф айлаганига қарамай, Абдулла Қаҳҳор доимо озод фикр, янги ҳақиқатлар учун курашган — ёлғизланиш, танқиду таъқибларни писанд қилмасдан курашган. Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий нафасидан номардлик, ҳар қандай фирромлик титраган, тубанлик ўзини панага тортган. Унга тиш қайраганлар эса юзларига ниқоб тортишга мажбур бўлишган. Унинг борлиги миллатнинг ҳам давлати, ҳам сарвати, ҳам шавкати бўлган. Муболағасиз шундай!

Константин Станиславскийнинг «Санъатдаги ҳаётим» китобида Л. Толстой ҳақида айтилган бундай бир гап бор: «Унинг ҳаётлигида биз «Толстой билан бир замонда яшаш қандай бахт!» дер эдик. Юрагимиз ғам-ғуссага тўлиб-тошганда, ҳаётда қийналганда ёки кишилар кўзимизга йиртқич бўлиб кўринганда «Ясная Полянада Толстой бор-ку!» деган фикр билан ўзимизга тасалли берардик...»

Худди шу каби, Абдулла Қаҳҳор тириклигида ўзбек зиёлиларида ҳам шундай бир қаноат ва тасалли бор эди. Лекин, ишончим комилки, «Бизнинг Абдулла Қаҳҳордек беназир ёзувчимиз бўлган, у ўзининг боқий асарлари ва ўлмас жасорати ила доимо биз билан бирга яшаётир...» деган ғурур-ифтихор туйғуси бугун ҳам ижод аҳлининг маҳзун қалбига умид ва жасорат бағишлаб туради.